

دوفصلنامه علمی مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی (فروغ وحدت)
سال شانزدهم / دوره جدید / شماره ۵۴ / پاییز و زمستان ۱۳۹۹
صص ۷۰-۸۱ (مقاله پژوهشی)

روزه مشاغل سخت از دیدگاه مذاهب فقهی اسلامی

• مرتضی رحیمی

دانشیار دانشگاه شیراز (نویسنده مسئول)

mrahimi@shirazu.ac.ir

• جعفر زیبایی نژاد

دانشجوی کارشناسی ارشد فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه شیراز

jafar.zibaenejad@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۹/۱۲

چکیده

این پژوهش که به روش توصیفی - تحلیلی انجام شده است، حکم روزه مشاغل سخت همچون نانوايي، آتش نشانی و ... را از نگاه مذاهب فقهی اسلامی بررسی می‌کند. از این پژوهش برمی‌آید که اختلاف مذاهب فقهی اسلامی درباره جواز افطار صاحبان مشاغل سخت، معلول عوامل چندی است، از جمله: ۱- اختلاف در ضابطه مشقت و انطباق عنوان مشقت بر این مشاغل. ۲- اختلاف در انطباق عنوان مریض بر مشاغل سخت و عدم آن. ۳- اختلاف در اینکه کدام یک از روزه و شغل سخت مهم‌تر هستند؛ از همین روی فقهای اهل سنت روزه نگرفتن را به خاطر امر مهم‌تر جهاد جایز دانسته‌اند و برخی از فقهای اسلامی بر این باورند که در صورت امکان، صاحبان این مشاغل باید شغل یا ساعت کار خود را تغییر دهند، یا آنکه مسافرت کنند. ۴- اختلاف در اینکه آیا علم به پیدایش مشقت برای جواز افطار روزه‌دار مشاغل سخت کافی است یا خیر؟

کلیدواژه‌ها: روزه، مشاغل سخت، مذاهب فقهی، مشقت.

۷۰

مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی

سال شانزدهم
شماره ۵۴ - پاییز و زمستان ۱۳۹۹

مقدمه

یکی از مناسک عبادی اسلام روزه است که خداوند در قرآن کریم آن را بنا به آیه «كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ»^۱ بر تمام مسلمانان واجب ساخته است و بر مسلمانان لازم است در ایام خاصی از سال به مدت ۳۰ روز، ساعاتی از روز را از خوردن و آشامیدن امساک کنند. اما در برخی موارد، این حکم وجوب استثنا شده است و فرد می‌تواند روزه خود را افطار، و در زمانی دیگر آن را قضا کند. برخی از این موارد به طور صریح در آیات قرآن کریم بیان شده است. خداوند می‌فرماید: «فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ»^۲ «هر کس که از شما بیمار یا در سفر باشد، به همان تعداد از روزهای دیگر روزه بدارد». فقهای مذاهب اهل سنت قائل به جواز روزه مسافر هستند و آیه را دال بر رخصت بر ترک روزه مسافر می‌دانند نه عزیمت.^۳ اما فقهای شیعه به عدم جواز روزه مسافر باور دارند.^۴

علاوه بر بیمار و مسافر که به صراحت در آیه ۱۸۴ سوره بقره آمده است، موارد دیگری نیز در روایات مذاهب مختلف اسلامی ذکر شده‌اند. مانند جواز افطار پیرمرد و پیرزن ناتوان از روزه گرفتن، ذوالعطاش، و زن باردار یا شیرده که روزه برای خود یا بچه‌اش ضرر دارد:

۱. بقره، ۱۸۳.

۲. بقره، ۱۸۴.

۳. احکام القرآن، ج ۱، ص ۲۶۵.

۴. الانتصار، ص ۹۰.

بترسند.^۵ در روایتی دیگر از ابن عباس نقل می‌کند که این بخش از آیه برای زن باردار و شیرده بیان شده است.^۶

طبری در تفسیر خود این روایت را به گونه‌ای دیگر از طریق عکرمه از ابن عباس نقل می‌کند: زن باردار و شیرده و پیرمردی که نمی‌تواند روزه بگیرد، در رمضان افطار می‌کنند و به ازای هر روز باید مسکینی را اطعام کنند. سپس ابن عباس این بخش از آیه را قرائت کرد: «وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مَسْكِينٍ»^۷.

در روایات شیعه نیز همین مضمون آمده است: صدوق در من لا یحضره الفقیه در بابی که درباره روزه کسانی است که روزه موجب ضعف آنها می‌شود، از امام باقر(ع) نقل کرده است که پیرمرد مسن و کسانی که دچار عطش می‌شوند، حرجی بر آنها نیست که روزه خود را افطار کنند.^۸

در روایتی دیگر از امام باقر(ع) همین معنا درباره زن

۵. «عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ: «وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مَسْكِينٍ» [البقرة: ۱۸۴]. قَالَ: كَانَتْ رُحْصَةً لِلشَّيْخِ الْكَبِيرِ، وَالْمَرْأَةِ الْكَبِيرَةِ، وَهَمَّا يُطِيقَانِ الصِّيَامَ أَنْ يُفْطِرَا، وَيُطْعَمَا مَكَانَ كُلِّ يَوْمٍ مَسْكِينًا، وَالْحُبْلَى وَالْمُرْضِعُ إِذَا خَافَا» (سنن أبي داود، ج ۲، ص ۲۹۶)؛ «سعید بن جبیر درباره آیه «وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مَسْكِينٍ» از ابن عباس نقل کرده که وی گفته است: پیرمرد و پیرزن به دلیل عدم توان روزه گرفتن، رخصت داشتند که افطار کنند و به جای هر روز که روزه نگرفته‌اند مسکینی را اطعام کنند و زن باردار و شیرده نیز در فرضی خوف ضرر، در ترک روزه رخصت داشتند».

۶. «أَنَّ عَكْرَمَةَ، حَدَّثَهُ، أَنَّ ابْنَ عَبَّاسٍ قَالَ: أَثْبَتْتُ لِلْحُبْلَى وَالْمُرْضِعِ (همان)؛ «ابن عباس (ذیل تفسیر آیه «وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ» گفته است: حکم مزبور برای زن باردار و شیرده ثابت شده است».

۷. «عن ابن عباس قال: الحامل والمرضع والنسيخ الكبير الذي لا يستطيع الصوم يفطرون في رمضان، ويطعمون عن كل يوم مسكينا. ثم قرأ: «وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مَسْكِينٍ» (جامع البيان، ج ۲، ص ۸۱)؛ «ابن عباس گفته است: زن باردار و شیرده و مرد پیری که نمی‌تواند روزه بگیرد، در ماه رمضان افطار می‌کنند و به جای هر روز که روزه نگرفته‌اند، یک مسکین را اطعام می‌کنند. آن‌گاه آیه «وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مَسْكِينٍ» را قرائت نمود».

۸. «مُحَمَّدُ بْنُ مُسْلِمٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا جَعْفَرٍ (ع) يَقُولُ الشَّيْخُ الْكَبِيرُ وَ الَّذِي بِهِ الْعَطَاشُ لَا حَرَجَ عَلَيْهِمَا أَنْ يُفْطِرَا فِي شَهْرِ رَمَضَانَ وَيَتَصَدَّقَ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا فِي كُلِّ يَوْمٍ بِمُدٍّ مِنْ طَعَامٍ وَلَا قِضَاءَ عَلَيْهِمَا فَإِنْ لَمْ يَقْدِرَا فَلَا شَيْءَ عَلَيْهِمَا» (من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۱۳۳).

حامله‌ای که در شرف وضع حمل است و همچنین زن شیردهی که کم شیر است، آمده است و افطار روزه برای آنها جایز شمرده شده است و دلیل این حکم عدم توانایی آنها در روزه گرفتن دانسته شده است.^۹ درباره پیشینه تحقیق باید گفت در منابع فقهی شیعه تحت عناوین «العاجز عن الصوم»^{۱۰} و «الحرج»^{۱۱} از حکم روزه برخی از افراد، همچون افراد پیر، زنان باردار و شیرده، مشاغل سخت و مانند آنها سخن گفته‌اند. در منابع فقهی اهل سنت نیز تحت عناوین مذکور و «الاعمال الشاقّة»^{۱۲} «الحرف الشاقّة»^{۱۳} و مانند اینها از روزه مشاغل سخت سخن به میان آورده‌اند، اما تحقیق مستقلی که حاوی دیدگاه‌های مذاهب فقهی درباره روزه مشاغل باشد، وجود ندارد. از این رو، تحقیق حاضر که با روش توصیفی - تحلیلی انجام شده، در پی آن است که به پرسشهایی، همچون «از دیدگاه مذاهب فقهی اسلامی آیا افطار کردن و روزه نگرفتن کسانی که به مشاغل سخت مشغول هستند، جایز است؟»، «آیا ادله‌ای بر جواز روزه نگرفتن صاحبان مشاغل سخت دلالت دارند؟» و مانند آنها پاسخ گوید.

مفهوم شناسی مشاغل سخت

منظور از مشاغل سخت، همان است که در عبارات متون فقهی شیعه و اهل سنت از آن به «صیام الاعمال

الشاقّة»^{۱۴} «روزه مشاغل سخت»^{۱۵} و مانند آن تعبیر می‌شود. شاقّ در لغت از ماده شقّ است. ابن فارس در توضیح این واژه می‌نویسد: «شق به معنای جدایی و شکافته شدن شیء است، گفته می‌شود فلانی به مشقت و شقّ دچار شده است و آن امر شدید انگار از شدتش انسان را دو نیم کرده است».^{۱۶}

در اصطلاح فقهی نیز همین معنا لحاظ شده است.^{۱۷} بنابراین مشاغل مشقت بار و سخت، مشاغلی هستند که انجام آنها فشار زیادی به انسان وارد کند که روزه گرفتن هم‌زمان با انجام آن کار، او را دچار ضعف کند و یا مجبور سازد که دست از کار بکشد. در عبارات فقهی شیعه و اهل سنت، مواردی همچون زراعت و نانوایی در روزهای گرم تابستان،^{۱۸} ذیل عنوان روزه مشاغل سخت، مطرح شده است و امروزه نیز با ایجاد مشاغل جدیدی همچون آتش نشانی، جوشکاری،^{۱۹} ساختمان سازی، ورزشهای قهرمانی همچون فوتبال^{۲۰} و مانند اینها^{۲۱} مورد توجه فقها قرار گرفته است.

در قانون کار مشاغل سخت تعریف خاصی دارد که با تعریف فقهی آن می‌تواند متفاوت باشد، چنان‌که ضوابط فقهی بر مصداقی از آن تطبیق کند، می‌تواند حکم فقهی مشاغل سخت بر آنها حاکم باشد، چنان‌که در ماده ۱ الحاقی مصوب سال ۱۳۸۰ش آمده است: کارهای سخت و زیان آور، کارهایی است که در آن عوامل

۱۴. موقع سماحة الشيخ يوسف القرضاوى؛ فقه الأعدار الشرعية و المسائل الطبية، ص ۶۷.

۱۵. استفتانات، شبیری زنجانی، ج ۲، ص ۱۰۷.

۱۶. معجم مقاییس اللغة، ج ۳، ص ۱۷۱.

۱۷. القندیل فی فقه الدلیل، ص ۹.

۱۸. استفتانات، خمینی، ج ۱، ص ۳۱۹.

۱۹. المرجان فی أهم مسائل رمضان، ج ۱، ص ۸۷.

۲۰. رأّت جبهة علماء الأزهر، أن لعب كرة القدم ليس من ضرورات الحياة التي يرخّص لها الفطر، وإنه ليس من الأمور التي وردت من تكاليف هذا الدين، معتبرة أنه من حق الجميع اللعب على أن يكون ذلك ترفيها لا امتهانا ولا وظيفة. واعتبرت الجبهة في البيان الصادر عنها أن اللعب ليس رسالة وليس وظيفة يبيح التشريع لأحد أن يمتنعها لطلب الزرق ولا يجوز التشريع فيما لم ينزل به الله سلطانا (أرشيف ملتقى أهل الحديث، ج ۹۷، صص ۳۲ و ۳۳).

۲۱. الفقه الميسر، ج ۳، ص ۸۲.

۹. «و روى العلاء عن محمد بن مسلم عن أبي جعفر (ع) قال سَعْنَةُ يَقُولُ الْحَامِلُ الْمُفْرَبُ وَالْمَرْضِعُ الْقَلِيلَةُ اللَّبَنُ لَا حَرَجَ عَلَيْهِمَا أَنْ تَفْطُرَا فِي شَهْرِ رَمَضَانَ لِأَنَّهُمَا لَا تَطْبِقَانِ الصَّوْمَ وَعَلَيْهِمَا أَنْ تَتَصَدَّقَ كُلُّ وَاحِدَةٍ مِنْهُمَا فِي كُلِّ يَوْمٍ تَفْطُرُ فِيهِ بِمُدٍّ مِنْ طَعَامٍ وَعَلَيْهِمَا قَضَاءُ كُلِّ يَوْمٍ أَفْطَرَا فِيهِ ثُمَّ تَقْضِيَانِهِ بَعْدَ» (همان، ج ۲، ص ۱۳۴)؛ «علاء از محمد بن مسلم روایت کرده شنیدم ابو جعفر باقر (ع) می‌گفت: حامله یا به ماه و دایه کم شیر می‌تواند در ماه رمضان افطار کنند، چرا که با روزه گرفتن طاقت آنان از دست می‌رود. ولی در عوض هر یک روزی که افطار کنند، باید یک کیلو گندم فدا بدهند. و قضای آن روز را هم تا سال آینده بگیرند».

۱۰. عیون الحقائق الناظرة، ج ۲، ص ۲۸۸.

۱۱. نضد القواعد الفقهية، ص ۷۴.

۱۲. موقع سماحة الشيخ يوسف القرضاوى؛ فقه الأعدار الشرعية و المسائل الطبية، ص ۶۷.

۱۳. فتاوی الأزهر، ج ۱، ص ۱۱۶.

فیزیکی، شیمیایی، مکانیکی و بیولوژیکی محیط کار غیراستاندارد بوده و در اثر اشتغال بیمه شده تنشی به مراتب بالاتر از ظرفیتهای طبیعی (جسمی و روانی) در وی ایجاد می‌شود که نتیجه آن بیماری شغلی و عوارض ناشی از آن باشد. مشاغل سخت و زیان آور موضوع این ماده به دو گروه تقسیم می‌شوند:

۱- مشاغلی که صفت سخت و زیان آور با ماهیت شغلی وابستگی دارد، اما می‌توان با به کارگیری تمهیدات بهداشتی، ایمنی و تدابیر فنی مناسب توسط کارفرما، سختی و زیان آوری آنها را حذف نمود.

۲- مشاغلی که ماهیتاً سخت و زیان آور بوده و با به کارگیری تمهیدات بهداشتی، ایمنی و تدابیر فنی توسط کارفرما، صفت سخت و زیان آوری آنها کاهش یافته، اما کماکان سخت و زیان آوری آنها حفظ می‌گردد.

روزه مشاغل سخت از دیدگاه فقه امامیه

فقهای متقدم امامیه تحت عنوان «العاجز عن الصیام» درباره برخی از صوری که روزه مشقت دارد، سخن گفته‌اند. مثلاً شیخ مفید تحت عنوان مذکور از افرادی همچون «الشاب العطاش» (جوانی که عطش دارد) و روزه گرفتن موجب بیماری وی می‌شود، «پیرمرد»، «پیرزن» و «زن حامله و شیرده» که روزه گرفتن موجب زیان به فرزند ایشان می‌شود، سخن گفته و تصریح نموده است که افراد فوق می‌توانند روزه خود را افطار کنند و برای هر روز افطار یک مد طعام فدییه دهند، در عین حال این افراد که عاجز از روزه گرفتن هستند، حق ندارند سیر بخورند و سیر بیاشامند، بلکه تنها به اندازه‌ای که جان ایشان حفظ شود و ضرر از ایشان دور گردد، اجازه دارند بخورند و بیاشامند.^{۲۲}

هرچند شیخ مفید از افرادی به‌عنوان افراد عاجز از روزه سخن گفته، اما عجز به موارد مذکور محدود نمی‌شود و مواردی همچون صاحبان مشاغل سخت و مانند آن را نیز شامل می‌گردد، با این حال باید مشاغل سخت موجب مشقت باشد، چنان‌که امام صادق (ع)

ذیل تفسیر آیه «وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مَسْكِينٍ»^{۲۳} «و آنان که توانایی آن ندارند، هر روز را به اطعام مسکینی باز خردند»، فرموده است: «الَّذِينَ كَانُوا يُطِيقُونَ الصَّوْمَ، فَأَصَابَهُمْ كِبَرٌ أَوْ عَطَاشٌ أَوْ شِبْهُ ذَلِكَ، فَعَلَيْهِمْ لِكُلِّ يَوْمٍ مِدٌّ»^{۲۴} «آنان که توان روزه گرفتن ندارند و پیری و تشنگی و مانند آن به ایشان رسیده است، در ازای هر یک روز که روزه نگرفته‌اند، باید یک مد طعام بدهند». عنوان «شبه ذلك» در این روایت، مؤید آن است که عاجز به موارد چهارگانه مورد اشاره شیخ مفید محدود نمی‌شود.

فقهای متأخر امامیه نیز به مسئله روزه مشاغل سخت، توجه نموده و تحت عناوین «مشقت»، «حرج»^{۲۵} و ... آن را مورد بررسی قرار داده‌اند، مثلاً امام خمینی (ره) در پاسخ پرسش «کشاورزی که در روزهای گرم تابستان نوبت آبیاری دارد و نمی‌تواند با حالت روزه آبیاری کند؛ چون یا به زراعت لطمه می‌زند، یا به سلامتی او لطمه وارد می‌شود، آیا می‌تواند روزه خود را افطار و آن را قضا کند؟» گفته است: «اگر می‌تواند کار را ترک کند، باید روزه بگیرد و اگر نمی‌تواند هر وقت به حرج افتاد می‌تواند افطار کند، اما تا در حرج واقع نشده، نباید روزه خود را باطل کند»^{۲۶}

عبارت یاد شده از یک سو نشان می‌دهد که صاحب شغل سخت در صورتی مجاز به افطار است که اولاً؛ نتواند آن کار را ترک کند، ثانیاً؛ ترک آن کار موجب حرج وی باشد، و مشقت به تنهایی نمی‌تواند موجب جواز افطار شود، از سوی دیگر حرج باید بالفعل باشد؛ یعنی تا زمانی که مشقت به حدی نرسد که فرد توان تحمل آن را نداشته باشد، نمی‌تواند روزه خود را افطار کند. بدیهی است که در این فرض، مشمول قاعده لاحرج خواهد بود.

این امر را از عبارات دیگر امام (ره) نیز می‌توان

۲۳. بقره، ۲۸۳.

۲۴. الکافی، ج ۷، ص ۵۱۶.

۲۵. نضد القواعد الفقهیه، ص ۷۴.

۲۶. استفتائات، خمینی، ج ۱، ص ۳۱۹.

۲۲. المنعنه، صص ۳۵۱ و ۳۵۲.

نتیجه گرفت، چنان‌که در پاسخ پرسش فردی: «در ماه رمضان درو کردن هنگام روزه‌داری برای وی مشقت دارد و در صورت ترک کار، موجب از بین رفتن محصول می‌شود»، گفته است: «در صورتی که بتواند باید روزه بگیرد، اگرچه با کمک گرفتن از دیگران برای درو باشد، یا شب کار کند. اما اگر ممکن نباشد، باید روزه بگیرد و چنانچه در بین روز، روزه برای او حرجی شد، می‌تواند افطار کند».^{۲۷} همچنین در پاسخ سؤالی دیگر درباره نانوايي که به خاطر گرمای بیش از حد تنور روزه نمی‌گیرد، بیان داشته است: «این عذر مجوز افطار روزه نیست».^{۲۸}

آیت‌الله مکارم شیرازی در توضیح روزه افرادی مانند کشاورز، نانوا و ... می‌گوید: سختی کار مجوز افطار روزه نیست و فرد باید در ماه رمضان ساعات کار خود را تغییر دهد، یا به کارهای سبک مشغول شود و در صورت ناتوانی تنها راه جواز افطار، مسافرت قبل از ظهر به اندازه‌ای است که بتواند روزه خود را افطار کند و برگردد و سپس روزه خود را قضا کند.^{۲۹} از فتوای ایشان برمی‌آید که وجود امکان رهایی از حرج به وسیله سفر یا ترک کار است و سختی کار را نیز از موارد حرج نمی‌داند. اما به این پرسش پاسخ نداده که آیا ممکن است در شرایطی خاص، اشتغال به برخی مشاغل، و عدم امکان رهایی از آن، موجب حرج و جواز افطار شود؟

آیت‌الله شبیری زنجانی نیز اگرچه صرف وجود مشقت را عذر برای جواز افطار نمی‌داند.^{۳۰} اما در پرسش فردی که از طاقت فرسا بودن کار نانوايي هنگام روزه‌داری پرسیده، این‌گونه پاسخ داده است: در صورتی که نتوان با تغییر زمان کار یا خنک کردن فضای کار، بدون مشقت شدید، روزه گرفت، و ترک کار نیز برای او حرجی باشد، می‌تواند روزه نگیرد و

۲۷. همان.

۲۸. همان.

29. <https://makarem.ir>۳۰. استفتای شماره ۲۲۷۳، zanjani.ir

قضای آن را در وقتی دیگر بجا آورد.^{۳۱} جواز ترک روزه به خاطر مشقت، به کارهای سخت محدود نمی‌شود، بلکه در هر موردی که روزه موجب مشقت باشد، و جوب روزه ساقط می‌شود، چنان‌که آیت‌الله شبیری زنجانی گفته است: «بعضی از اشخاص، مانند افراد پیر می‌توانند به جهت مشقت، روزه را بخورند». از سویی کلمه «شبه ذلک» در روایت «الَّذِينَ كَانُوا يُطِيقُونَ الصَّوْمَ، فَأَصَابَهُمْ كِبَرٌ أَوْ عُطَاشٌ أَوْ شِبْهُ ذَلِكَ، فَعَلَيْهِمْ لِكُلِّ يَوْمٍ مَدٌّ»^{۳۲} مؤید آن است که عاجز به مواردی همچون «شیخ» و ... محدود نمی‌شود.

با وجود آنچه در خصوص نقش مشقت در جواز افطار روزه مشاغل سخت گذشت، تعیین مشقت بر عهده شرع می‌باشد، از همین رو شارع مقدس تراشیدن سر را برای فرد محرم به خاطر شپش مباح دانسته است، همچنین پیامبر(ص) تیمم را به خاطر خوف از سرما، جایز می‌داند. بنابراین ضابطه این مشقت، عجز کلی نسبت به آنچه فشار بر بدن می‌آورد نیست، از همین رو به خاطر مشقت، نماز مسافر شکسته است و مسافر می‌تواند روزه‌اش را افطار کند، اگرچه روزه و نماز موجب عجز کلی نیست و غالباً مشقت زیادی ندارد.^{۳۳}

روزه مشاغل سخت از دیدگاه مذاهب فقهی اهل سنت

مذاهب فقهی اهل سنت نیز تحت عناوینی همچون «مرض»^{۳۴}، «حرج»^{۳۵} و مانند اینها درباره روزه مشاغل سخت اظهار نظر کرده‌اند، از جمله دلایلی که برای روزه مشاغل سخت مورد استناد قرار گرفته، آیه «وَمَا جَعَلْ عَلَيْنَا فِي الدِّينِ مِنْ حَرْجٍ»^{۳۶}؛ «و برایتان در دین هیچ تنگنایی پدید نیاورد»، می‌باشد.^{۳۷}

۳۱. استفتای شماره ۲۲۷۲، zanjani.ir

۳۲. الکافی، ج ۷، ص ۵۱۶.

۳۳. القواعد و الفوائد، ج ۱، ص ۱۲۳؛ الأقطاب الفقهية، ص ۴۷.

۳۴. أحكام القرآن، ج ۱، ص ۲۱۶.

۳۵. الفقه الميسر، ج ۱، ص ۱۰۶.

۳۶. حج، ص ۷۸.

۳۷. الموسوعة الفقهية، ج ۱، ص ۲۹۷.

صورت درو نکردن، آسیب می‌بیند، سرایت داد.^{۴۱} ابن‌عابدین پس از اشاره به اقوال مختلف علمای حنفی گفته است: «آنچه درباره صاحبان مشاغل، از فتاوی‌ای فقها بیان شده است، از اجتهادات آنان است و نه منقول از مذهب؛ بنابراین بهتر است به این مسئله این‌گونه پاسخ دهیم: در صورتی که فرد پولی دارد که برای خود و خانواده‌اش کفایت می‌کند، نمی‌تواند روزه خود را افطار کند، وگرنه چون درخواست و تکدی از مردم حرام است، افطار اولویت دارد، بنابراین به اندازه‌ای که او را کفایت می‌کند، کار کند و اگر منجر به افطار روزه شد، حلال است که روزه خود را افطار کند، مشروط به آنکه کار دیگری نتواند انجام دهد. همچنین اگر ترس از هلاک زرع داشته باشد، یا سرقت و ... و در صورت تمکن، کسی را که با اجرت‌المثل کار را انجام دهد، نیاید، می‌تواند افطار کند؛ چون قطع نماز برای کمتر از آن صحیح است، اما اگر خودش برای زمان معلومی اجیر شده است و ماه رمضان برسد، می‌تواند افطار کند اگرچه هزینه اداره زندگی را داشته باشد و مستأجر نیز به فسخ اجاره راضی نباشد، مانند زنی که فرزند دیگری را شیر می‌دهد؛ زیرا شیر دادن با عقد واجب می‌شود و چون افطار با خوف بر فرزند جایز است، پس در فرض خوف بر خودش به طریق اولی افطار جایز است.»^{۴۲} از عبارات ابن‌عابدین برمی‌آید ضعفی که فرد را از انجام امر واجبی یا کاری که ترک آن موجب خسارت و ضرر به فرد می‌شود، بازدارد، مجوز افطار می‌باشد، بلکه با شرایطی، همچون عدم کفاف درآمد، عدم امکان تغییر کار و ... منوط است، در فرضی که شخص برای انجام کاری اجیر شده که برای روزه مشقت دارد، در فرض امکان فسخ اجاره، اجاره باید فسخ شود، چنان‌که فسخ اجاره ممکن نباشد، در برخی فروض، همچون زیان داشتن کار برای اجیر و مانند آن امکان

دیدگاه مذاهب فقهی اهل سنت درباره حکم روزه مشاغل سخت به شکل زیر مورد اشاره قرار می‌گیرد:
(۱) فقه حنفی

برخی از فقهای حنفی بر این باورند که در هر حال اشتغال به کارهایی که موجب ضعف فرد می‌شود، حرام می‌باشد، چنان‌که ابن‌نجیم گفته است: «جایز نیست فرد عملی را انجام دهد که منجر به ضعف او شود، بنابراین نانوا باید نیمی از روز را استراحت کند و بخشی دیگر را به نانوايي بپردازد، و اگر نانوا بگوید این مقدار کار برای من کفایت نمی‌کند، دروغ می‌گوید؛ چون کار او در روزهای زمستان که کوتاه است، کمتر است و در نتیجه می‌تواند با نصف کار در روزهای تابستان امرار معاش کند.»^{۳۸}

ابن‌عابدین نیز نقل کرده که علی بن احمد در پاسخ به سؤال فردی که از او پرسیده بود: آیا فردی که به شغلی مشغول است و می‌داند در صورتی که روزه بگیرد، به مرضی که افطار را مباح می‌کند، دچار می‌شود، می‌تواند قبل از آنکه دچار مریضی شود، روزه خود را افطار کند؟ گفته است: این کار به طور جدّ ممنوع است.^{۳۹} از فتاوی‌ای مذکور برمی‌آید که اشتغال به کار تنها در صورتی موجب جواز افطار است که کار موجب بیماری شود، اما اگر فرد خوف از بیماری داشته باشد یا علم پیدا کند که در آینده بیمار خواهد شد، نمی‌تواند روزه خود را افطار کند، بلکه در این صورت باید شغل خود را تغییر دهد. اباحامد نیز درباره نانوايي که در آخر روز دچار ضعف می‌شود، فتوا داده است که جایز نیست به نانوايي بپردازد.^{۴۰}

در مقابل آنچه گذشت، براساس تصریح رملی، در صورتی که اشتغال به معیشت موجب ضعف فرد شود، او می‌تواند روزه خود را افطار کند، بنابراین می‌توان حکم جواز افطار را به نانویان و کسانی که در فصل درو محصول توانایی روزه ندارند و کشت آنها در

۳۸. الأُنبیاء و النظائر، ج ۱، ص ۱۹۷.

۳۹. رد المحتار، ج ۳، ص ۴۰۰.

۴۰. همان، ج ۳، ص ۴۰۱.

۴۱. همان، ج ۳، ص ۴۰۰.

۴۲. همان، ج ۳، صص ۴۰۰ و ۴۰۱.

افطار وجود دارد.

در خصوص اینکه آیا فرد در صورت خوف ضعف نیز، می‌تواند افطار کند یا خیر؟ یکی از فتاویٰ مجموعه دارالافتای مصر، جواز افطار را از فتوای ابن عابدین استظهار کرده؛ زیرا در فتوای مزبور آمده است: «فرد سالمی که به خاطر اضطراب باید در روز ماه رمضان کاری را انجام دهد و به خاطر وجود اماره یا تجربه یا کلام طبیب ماهری، ظن بر او حاصل شود که روزه گرفتن وی موجب هلاکت یا بروز بیماری در جسمش یا منجر به ضعف او می‌شود که او را از انجام آن عملی که برای کسب نفقه خود و عیالش ناچار به انجام آن است، بازدارد، در این حالت افطار جایز است، همان‌طور که ابن عابدین برای نانوا و صاحبان حرف شاقه، استظهار کرده است.»^{۴۳}

بر همین مبنا دارالافتای مصر برای افطار بازیکنان فوتبال که بازیهای آنها در ماه رمضان است، حکمی صادر کرد که مورد اعتراض برخی از علمای مصر واقع شد. در فتوای مزبور آمده است: ورزش از انواع بازی است و بازی نمی‌تواند موجب اضطراب برای ترک روزه شود.^{۴۴} از همین روی مجله رسمی الازهر مصر پس از بیان مسئله، به توضیح دلیل آن پرداخت و به سؤال فردی که از حکم افطار به خاطر شرکت در تمرینات و مسابقات در ماه رمضان و عدم توانایی روزه گرفتن همراه با کوششی که برای تمرینات نیاز است، پرسیده بود، این‌گونه پاسخ داد: «بازیکنی که از طریق عقد کار، با باشگاه خود مرتبط است، به منزله اجیری است که ملزم به انجام آن عمل است، پس زمانی که این عمل محل رزق او است و چاره‌ای

۴۳. سایت دارالافتاء المصرية.

۴۴. رأی جیهة علماء الأزهر، أن لعب كرة القدم ليس من ضرورات الحياة التي يرخص لها الفطر، وإنه ليس من الأمور التي وردت من تكاليف هذا الدين، معتبرة أنه من حق الجميع اللعب على أن يكون ذلك ترفها لا امتهانها ولا وظيفة. واعتبرت الجیهة فی البیان الصادر عنها أن اللعب ليس رسالة وليس وظيفة يبيح الشرع لأحد أن يمتنها لطلب الرزق ولا يجوز التشريع فيما لم ينزل به الله سلطانا (أرشيف ملتقى أهل الحديث، ج ۹۷، صص ۳۲ و ۳۳).

جز مشارکت در مسابقات در ماه رمضان ندارد و ظن برای او حاصل می‌شود که روزه گرفتن در انجام این عمل اثر منفی می‌گذارد، پس می‌تواند روزه خود را افطار کند.»^{۴۵}

این مجله پس از آنکه حکم بازیکن فوتبال را بیان می‌کند، با استناد به فتاویٰ فقهای مذاهب اربعه از جمله فقه حنفی، شواهدی بر این فتوا ارائه می‌دهد. براساس آنچه در فقه حنفی آمده است، کسی که خود را برای مدت معلومی اجیر سازد و سپس ماه رمضان فرا رسد و موجب ضرر او هنگام کار شود، می‌تواند افطار کند، اگرچه پولی که با آن زندگی خود را بگذراند، داشته باشد.^{۴۶} این مجله، حکم مزبور را از کلام ابن عابدین که به آن اشاره شد،^{۴۷} برداشت نموده است.

از مجموع کلام ابن عابدین می‌توان استفاده کرد ضرری که می‌تواند موجب افطار شود، یا خوف از مریضی است، یا ضعفی است که فرد را از ادامه عملی که به آن محتاج است، بازدارد. در حالت اول، ابن عابدین ضمن مقایسه حال اجیر با زن شیردهی که بر فرزند خود می‌ترسد، حکم می‌کند که خوف از مریضی و ضرر جسمی خود اولی از خوف بر فرزند است و بنابراین موجب جواز افطار است. پیامبر(ص) جواز افطار زن باردار و شیرده را در صورت ترس از ضرر دیدن کودک مباح دانسته، پس ضرر خود زن باردار

۴۵. اللاعب المرتبط بنادیه بعقد عمل يجعله بمنزلة الأجير الملزم بأداء هذا العمل، فإذا كان هذا العمل الذي ارتبط به في العقد هو مصدر رزقه ولم يكن له بُدٌ من المشاركة في المباريات في شهر رمضان، وكان يغلب على الظن كون الصوم مؤثراً على أدائه فإن له الرخصة في الفطر في هذه الحالة؛ فقد نص العلماء على أنه يجوز الفطر للأجير أو صاحب المهنة الشاقفة الذي يعوقه الصوم أو يُضعفه عن عمله، كما نُصّ في فقه الحنفية على أن من آجر نفسه مدة معلومة - وهو متحقق هنا في عقود اللعب والاحتراف - ثم جاء رمضان وكان يتضرر بالصوم في عمله، فإن له أن يفطر وإن كان عنده ما يكفيه

(<https://www.dar-alifta.org/ar/ViewFatwa.aspx?sec=fatwa&ID=12905>).

46. dar-alifta.org

۴۷. رد المحتار، ج ۳، ص ۴۰۱.

و شیرده، برای اباحه افطار اولی است.^{۴۸} در حالی که کار فرد موجب ضعف او می‌شود، به گونه‌ای که این ضعف به افطار او منجر شود، ابن‌عابدین در این حالت شروع کار را جایز دانسته، اما زمان افطار را مشخص نکرده است. به نظر می‌رسد زمان افطار براساس نظر ابن‌عابدین در این حالت، هنگامی است که ضعف به گونه‌ای بر فرد غالب شود که او را از ادامه عمل بازدارد، یا به خاطر ضعف، بر بیمار شدن خود بترسد. بنابراین نمی‌توان از فتوای ابن‌عابدین، جواز افطار ورزشکاران را قبل از غلبه وضعی که منجر به ناتوانی در ادامه تمرین یا مسابقه ایشان شود، نتیجه گرفت.

شیخ قرق امره حمیدی حنفی در عبارتی، خوف ضعف را نیز مجوز افطار دانسته است؛ زیرا افطار جنگجویی را که می‌خواهد با دشمن مقابله کند و می‌داند که به طور قطع در ماه رمضان به جنگ می‌رود و از ضعف خود می‌ترسد، جایز دانسته است.^{۴۹} عینی حنفی نیز گفته است: «فردی که از مریض شدن می‌ترسد، حکم مریض را دارد و همچنین کنیزی که خدمت می‌کند، اگر از ضعف خود بترسد، می‌تواند افطار کند و سپس روزه خود را قضا نماید».^{۵۰}

۲) فقه مالکی

برخی از فقهای مالکی همچون برزلی بر این باورند دروگری که محتاج است، جایز است به دروگری بپردازد، اگرچه منجر به افطار شود و چنان‌که محتاج نباشد، اشتغال وی به دروگری مکروه است، اما کسی که مالک زراعت است، به خاطر حراست از مالش، به هیچ‌وجه بر او حرجی نیست؛ زیرا در مذهب از

۴۸. «أباح النبي (ص) الإفطار للحامل والمرضع، لما يخافان على الولد من الضرر، فضرر نفسه أولى بإباحة الإفطار من أجله» (شرح مختصر الطحاوی، ج ۲، ص ۴۴۷)؛ «پیامبر (ص) هنگامی که زن باردار و شیرده از ضرر دیدن فرزند خویش هراس دارند، افطار آنها را مباح فرموده است، بنابراین زیان دیدن زن باردار و شیرده برای جواز افطار آنها اولی می‌باشد».

۴۹. جامع الفتاوی، ص ۲۳.

۵۰. منحة السلوك، ص ۲۷۰.

صورت ضرورتی وجود ندارد و راه چاره دارد.^{۵۱} برزلی درباره کسانی که به نخ ریسی اشتغال دارند و ناچار هستند که نخ را با آب دهان خود مرطوب کنند، گفته است: در صورتی که نوع کتان، بدون طعم باشد، مطلقاً جایز است، اما در صورتی که نوع کتان، طعمی ضعیف دارد، برای او جایز است و اگر محتاج به این کار نیست، برای او مکروه است. او از ابن‌قلاح نقل کرده است: در صورتی که طعم کتان را در حلقش احساس کند، روزه‌اش باطل است.^{۵۲}

از فتوای مزبور برمی‌آید که از نظر فقه مالکی نیز، اضطراب می‌تواند موجب جواز افطار شود. اما تنها در زمانی که ضرورت فعلیت یابد، افطار جایز می‌باشد. با توجه به گفته عبدالرحمن فاسی که پیش از این به آن اشاره رفت،^{۵۳} به نظر می‌رسد زمان افطار با زمان شروع سفر قیاس شده است، از همین رو، از نظر مالکیه فعلیت ضرورت شرط جواز افطار می‌باشد، نه زمانی که ضعف بر فرد غالب می‌گردد.

۳) فقه شافعی

۵۱. جامع مسائل الأحکام، ج ۱، ص ۵۳۲.

۵۲. الدر الثمین و المورد المعین، ج ۱، ص ۴۶.

۵۳. همان.

۵۴. جامع مسائل الأحکام، ج ۱، ص ۵۳۲.

۵۵. الدر الثمین و المورد المعین، ج ۱، ص ۴۶.

براساس تصریح برخی از فقهای شافعیه، جایز است که برای برداشت محصول یا ساختمان سازی، برای خود یا دیگران، روزه را افطار کنند، خواه کاری که برای دیگران انجام می‌دهند با اجرت باشد، یا مجانی، اگر چه اجیر منحصر به آن فرد نباشد. با این حال جواز افطار روزه مشروط به آن است که اگر روزه بگیرد بر مالش بترسد و نیز نتواند آن کار را شب انجام دهد، یا انجام آن کار در شب به تنهایی موجب کفاف وی نباشد، یا کار موجب آسیب یا نقصی شود که نتوان از آن چشم پوشی کرد.^{۵۶}

فتوای مزبور برخلاف دیدگاه کسانی است که مطلقاً ترک روزه را در زمان برداشت محصول ممنوع یا مطلقاً جایز دانسته‌اند. اما شروانی به نقل از اذرعی گفته است: «کسانی که برداشت محصول می‌کنند، واجب است که هر شب ماه رمضان نیت روزه کنند و هرکس که مشقت شدید بر او عارض شود، می‌تواند افطار کند. دیگر صاحبان صنعت به برداشت کنندگان محصول، ملحق می‌شوند».^{۵۷}

شروانی در توضیح بیان اذرعی افزوده است: «ظاهر آن است که دیگر صاحبان مشاغل سخت نیز به برداشت کنندگان محصول ملحق می‌شوند؛ اطلاق کلام اذرعی می‌رساند که اجیر و مالک غنی و غیر آنها و کسی که مجانی کاری انجام می‌دهد، تفاوت ندارند؛ شاهد این اطلاق، اطلاقی است که در مسئله زنی که به صورت اجیر یا مجانی کودک را شیر می‌دهد، مطرح شده است».^{۵۸}

با وجود آنچه گذشت، برخی از فقهای شافعی اشاره نموده‌اند که بهتر است به تقییدی که در این مسئله مطرح شده عمل کنیم؛ یعنی هرگاه به کار شغل سخت نیاز باشد، به گونه‌ای که مثلاً در صورت انجام ندادن آن کار در روز، موجب خسارت مالی شود، افطار جایز

است.^{۵۹} از مجموع فتاوی فقهای شافعی برمی‌آید که جواز افطار به مشقت شدید و ضرر بالفعل مشروط می‌باشد.

۴) فقه حنبلی

بن‌باز از فقهای حنبلی در پاسخ به پرسش جوان ۱۷ ساله‌ای که از او پرسیده: «مشکل من این است که هنگام فرارسیدن ماه رمضان روزه نمی‌گیرم و این به خاطر آن است که کارهای سخت انجام می‌دهم به‌ویژه در تابستان. آیا جایز است که من در وقتی دیگر روزه بگیرم؟»، گفته است: «روزه‌های خود را قضا کن و همراه مردم روزه بگیر و کارهای سخت را رها کن و کارهایی انجام بده که هنگام روزه داشتن برایت سخت نباشند. اگر تنها با ترک کار می‌توانی روزه بگیری، کار را رها کن و از مالی که از کارهای خود در ماه شعبان و پیش از آن به دست آوردی، برای رمضان ذخیره ساز، یا در رمضان کارهای سبکی انجام بده که بتوانی با آن روزه بگیری. با این حال تساهل و حرص بر دنیا و کارهای سخت و ترک جایز نیستند».^{۶۰}

او همچنین در پاسخ به پرسش مجلس وزاری سعودی درباره روزه کسانی که شغل آنها آهنگری و کار با ترکیبات آهن و فولاد است، گفته است: «اصل بر وجوب روزه رمضان است و همه مکلفان باید هنگام شب نیت روزه کنند و صبح خود را با روزه آغاز نمایند، مگر کسانی که شارع به آنها رخصت داده است که افطار کنند و آنها مسافر و مریض و کسانی می‌باشند که مانند مریض هستند؛ از این رو صاحبان مشاغل سخت در عموم مکلفان داخل می‌باشند و حکم مریض و مسافر را ندارند، آنها باید صبح را روزه‌دار باشند و هرکس از آنها در اثنای روز به افطار روزه مضطر و ناچار شود، می‌تواند افطار کند».^{۶۱}

در فتوای دیگری از ابن تیمیه آمده است که چند گروه در جواز افطار روزه حکم مریض را دارند، آنها

۵۶. تحفة المحتاج، ج ۳، ص ۴۳۰.

۵۷. همان.

۵۸. همان.

۵۹. همان.

۶۰. فتاوی نور علی الدرب، ج ۱۶، ص ۱۶۸.

۶۱. مجموع فتاوی، ج ۱۵، ص ۲۴۵.

عبارتند از: ۱- فرد سالمی که می‌ترسد با روزه گرفتن دچار مرض یا فشار شدید شود. ۲- کسی که عطاش (زیاد تشنه می‌شود) است و در گرما نمی‌تواند روزه را تحمل کند، اما در زمستان می‌تواند روزه را تحمل نماید.^{۶۲}

از دو فتوایی که به آنها اشاره رفت، می‌توان نتیجه گرفت فقهای حنبلی، ترس از فشاری را باعث جواز روزه می‌دانند که عارضی نباشد، بلکه به خاطر وضعیت جسمی فرد پدید آمده باشد؛ چنان‌که ترس مزبور به خاطر کار و شغل باشد، فرد مزبور حکم مریض را ندارد و نمی‌تواند هنگام صبح روزه‌اش را افطار کند، بلکه فرد یا باید کار خود را که موجب این مشقت شده است، ترک گوید، یا هنگامی که فشار بر او حادث می‌شود، روزه خود را افطار کند. از سوی دیگر، فتوهای یاد شده نشانگر آن هستند که جواز افطار صاحبان شغل‌های سخت با امکان اطلاق عنوان «مریض» بر آنها مشروط است.

با وجود آنچه گذشت، مجاهدی که برای اعلائی کلمه دین به جهاد می‌پردازد و از اینکه روزه مستمر وی موجب ضعف او در جهاد شود، می‌ترسد، جایز است که هرچند در سفر نباشد و مقیم باشد، روزه‌اش را افطار نماید.^{۶۳} بنابراین اضطراب مفهومی گسترده یافته و ممکن است خوف از وضعی که موجب ناتوانی از انجام عمل شود را نیز موجب جواز افطار دانست، همچنین ممکن است جواز افطار روزه به صورتی مشروط باشد که کار اهمیتی ویژه داشته باشد، به گونه‌ای که براساس قاعده تراحم، افطار روزه جایز شده باشد، نه صرفاً به خاطر ضعف در عمل.

گذشته بر حکم فقهی روزه شغل‌های سخت، در بعضی استفتائاتی که از فقهای مسلمان صورت گرفته است، به مواردی برمی‌خوریم که ممکن است تصور شود با موضوع تحقیق حاضر بی‌ارتباط هستند، حال

آنکه با توجه به ویژگی‌هایی که دارند، ممکن است در تحقیق حاضر جای گیرند، مثلاً برخی در پاسخ به پرسشی درباره روزه دانشجویان و دانش‌آموزان هنگام امتحانات گفته‌اند: امتحان دانشجویان مجوز افطار نیست، مگر آنکه به حالتی منجر شود که بر جان یا یکی از اعضای بدن خود بترسد.^{۶۴} همچنین در فتوای اللجنة الدائمة که ریاست آن با بن‌باز بوده، آمده است: «امتحانات دانشجویان مجوز افطار نیست و نباید در این مسئله از والدین اطاعت کرد».^{۶۵} براساس فتوای یاد شده، تنها حرجی که منجر به ضرر در جسم فرد شود، موجب جواز افطار روزه است و ضررهای دیگر، همچون ضعف تمرکز، یا بی‌حالی که سبب ناتوانی در ادامه مطالعه باشد، موجب جواز افطار نیستند.

پیشنهادهای

۱. با توجه به اهمیت روزه در شغل‌های سخت، باید علاوه بر تبیین ملاک شغل سخت، مصادیق شغل‌های سخت روشن شود.
۲. با توجه به اهمیت روزه و تأثیر زیاد روزه‌داری بر روی کار و فعالیت افراد، به‌ویژه در کارهای سخت، باید در ماه مبارک رمضان کارهای مزبور، به‌خصوص در ادارات و شرکتها شیفته شوند، تا از یک‌سو از تولید کاسته نشود و از سوی دیگر بر اهمیت روزه تأکید شود.
۳. با توجه به مبتلا بودن شغل‌های سخت و روزه آنها، تصمیم گروهی و هماهنگ فقها با بهره گرفتن از متخصصان و کارشناسان ضروری به نظر می‌رسد.
۴. رابطه بین تعریف مشاغل سخت در قانون کار با تعریف آن در فقه مشخص شود.

۶۴. الأساس فی السنة و فقه‌ها، ج ۶، ص ۲۵۹۸.

۶۵. فتاوی اللجنة الدائمة - المجموعة الأولى، ج ۱۰، ص ۲۴۱.

۶۲. کتاب الصیام من شرح العمدة، ج ۱، ص ۲۰۹.

۶۳. الدین الخالص، ج ۸، ص ۵۱۶.

نتیجه‌گیری

۱. «حرج» از جمله اسباب مهم جواز افطار روزه در برخی از صور، از جمله صاحبان مشاغل سخت می‌باشد. ملاک مزبور در مواردی همچون مریض، مسافر، زن شیرده، زن باردار، پیرمرد و پیرزن نیز وجود دارد، هرچند در پاره‌ای از روایات و متون فقهی موارد مزبور از مصادیق «عاجز از صوم» به شمار آمده‌اند. موارد دیگر از جمله مشاغل سخت نیز می‌توانند مشمول لاجرح قرار گرفته و با شرایطی افطار آنها جایز باشد.
 ۲. از دیدگاه برخی از فقهای اهل سنت، در صورتی که مشاغل سخت تحت عنوان «مرض» قرار گیرند، صاحبان آنها می‌توانند افطار کنند، از همین رو مشاغل مزبور اگر موجب بیماری شوند، یا آنکه روزه‌دار علم پیدا کند که در فرض اشتغال به این نوع کارها بیمار خواهد شد، می‌تواند روزه خویش را افطار کند.
 ۳. از جمله اسباب اختلاف درباره جواز و عدم جواز افطار صاحبان مشاغل سخت، اختلاف درباره زمان اضطرار و حرج می‌باشد، به گونه‌ای که برخی فقها، حرج و اضطرار بالفعل را موجب جواز افطار دانسته و بر این باورند که اگر در اثنای روز مشقت پدید آید، هنگام پیدایش مشقت افطار روزه جایز است. اما
- برخی دیگر از ایشان معتقدند علم به بروز مشقت نیز موجب جواز افطار می‌باشد، در این صورت هنگام شروع کار سخت افطار روزه جایز می‌باشد.
۴. عوامل چندی موجب اختلاف فقهای امامیه درباره جواز و عدم جواز افطار صاحبان مشاغل سخت شده است که از جمله آنها اختلاف ایشان درباره ضابطه مشقت و حرج می‌باشد. از جمله اسباب اختلاف فقهای امامیه درباره جواز و عدم جواز افطار روزه اختلاف در اهم بودن روزه می‌باشد؛ زیرا در فرض تراحم روزه و مشاغل سخت، مورد مهم‌تر پذیرفته و موردی که اهمیت کمتری دارد، کنار نهاده می‌شود، چنان‌که در فرض تراحم جهاد و روزه، جهاد مقدم می‌شود. امکان کسب درآمد از راه دیگر، همچون انتقال کار به شب، همچنین امکان مسافرت برای رهایی از مشکل افطار روزه نیز یکی دیگر از اسباب اختلاف فقهای امامیه می‌باشد. اختلافات مزبور به گونه دیگری در فقه اهل سنت نیز به چشم می‌خورند.
 ۵. اضطرار که از موارد جواز افطار روزه، از جمله روزه صاحبان مشاغل سخت برشمرده شده، با لاجرح متفاوت است؛ زیرا ممکن است اضطرار، مصداق ضرر، حرج، اکراه و تقیه باشد، همچنین ممکن است که مصداق هیچ‌یک از آنها نباشد.

کتابنامه

- قرآن کریم، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران، سروش، ۱۳۷۴ ش.
- أحكام القرآن، احمد بن علی جصاص، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۵ ق.
- أُرشیف ملتقى أهل الحديث، ۱۴۳۲ ق: www.ahlalhddeeth.com
- الأساس فی السنة و فقهها (العبادات فی الإسلام)، سعید حوی، بی‌جا، دارالسلام، ۱۴۱۴ ق.
- استفتائات، سید روح‌الله خمینی، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۲۲ ق.
- استفتائات، سید موسی شبیری زنجانی، قم، دفتر آیه‌الله شبیری زنجانی، ۱۳۹۶ ش.
- الأشیاء و النظائر، زین‌الدین بن ابراهیم ابن‌نجیم مصری، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۰۰ ق.
- الأقطاب الفقهیة علی مذهب الإمامیة، محمد بن علی ابن‌ابی‌جمهور احسائی، قم، کتابخانه آیه‌الله مرعشی نجفی، ۱۴۱۰ ق.
- الانتصار، علی بن حسین شریف مرتضی، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۵ ق.
- تحفة المحتاج فی شرح المنهاج، احمد بن محمد ابن‌حجر هیتمی، مصر، المکتبة التجاریة الکبری، ۱۳۵۷ ق.

- فتاوی نور علی الدرب، عبدالعزيز بن عبدالله بن باز، رياض، مؤسسة الشيخ عبدالعزيز بن باز الخيرية، بی تا.
- فقه الأعدار الشرعية والمسائل الطبية، سيد ابوالقاسم خويي، قم، دارالصدیقة الشهيدة (س)، ۱۴۲۷ق.
- الفقه الميسر، عبدالله بن محمد طيار، عبدالله بن محمد مطلق و محمد بن ابراهيم موسى، رياض، مدار الوطن، ۱۴۳۲ق.
- القنديل في فقه الدليل، عبدالحق بن عبداللطيف، بيروت، دارالكتاب العربي، ۱۴۰۸ق.
- القواعد و الفوائد، محمد بن مكى شهيد اول، قم، كتاب فروشى مفيد، ۱۴۰۰ق.
- مجموع فتاوى، عبدالعزيز بن عبدالله بن باز، رياض، دارالقاسم، ۱۴۲۰ق.
- المرجان في أهم مسائل رمضان، محبرة داعي، بي جا، بي تا، بي تا.
- معجم مقاييس اللغة، احمد ابن فارس، قم، مكتب الاعلام الإسلامي، ۱۴۰۴ق.
- المقنعة، محمد بن محمد مفيد، قم، كنگره جهاني هزاره شيخ مفيد، ۱۴۱۳ق.
- منحة السلوك في شرح تحفة الملوك، محمود بن احمد عيني، قطر، وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية، ۱۴۲۸ق.
- من لا يحضره الفقيه، محمد بن على ابن بابويه، قم، دفتر انتشارات اسلامي، ۱۴۱۳ق.
- الموسوعة الفقهية، علوى بن عبدالقادر سقاف، مؤسسة الدرر السنينة، ۱۴۳۳ق.
- موقع سماحة الشيخ يوسف القرضاوى: <https://www.al-qaradawi.net/node/3739>
- نضد القواعد الفقهية على مذهب الإمامية، مقداد بن عبدالله سيورى حلى، قم، كتابخانه آية الله مرعشى نجفى، ۱۴۰۳ق.
- جامع البيان في تفسير القرآن، محمد بن جرير طبرى، بيروت، دارالمعرفة، ۱۴۱۲ق.
- جامع الفتاوى، قرق امره حميدى حنفى، نسخه خطى، در كتابخانه مجلس شورای اسلامي، شماره IR10-31106، ۸۶۰ق.
- جامع مسائل الأحكام لما نزل بالقضايا من المفتين و الحكام، محمد بن احمد برزلى مغربى، بيروت، دارالغرب الإسلامي، ۲۰۰۲م.
- الدر الثمين و المورد المعين، محمد بن احمد مياره مالكي، قاهره، دارالحديث، ۱۴۲۹ق.
- الدين الخالص أو إرشاد الخلق إلى دين الحق، محمود محمد خطاب سبكي، بي جا، المكتبة المحمودية السبكية، ۱۳۹۷ق.
- رد المحتار على الدر المختار، محمدامين بن عمر ابن عابدين، رياض، دار عالم الكتب، ۱۴۲۳ق.
- سايت آية الله شيبيرى زنجاني: zanjani.ir
- سايت آية الله مكارم شيرازى: <https://makarem.ir>
- سايت دارالإفتاء المصرية: www.dar-alifta.org
- سايت كتابخانه مدرسه فقاها: lib.eshia.ir
- سنن أبى داود، سليمان بن اشعث ابوداود سجستاني، بيروت، المكتبة العصرية، بي تا.
- شرح مختصر الطحاوى، احمد بن على جصاص، بيروت، دارالبشائر الإسلامية، ۱۴۳۱ق.
- الكافي، محمد بن يعقوب كلينى، قم، دارالحديث، ۱۴۲۹ق.
- كتاب الصيام من شرح العمدة، احمد بن عبدالحليم ابن تيميه، قاهره، دارالأنصارى، ۱۴۱۷ق.
- عيون الحقائق الناظرة في تنمة الحدائق الناضرة، حسين بن محمد آل عصفور، قم، دفتر انتشارات اسلامي، ۱۴۱۴ق.
- فتاوى الأزهر، موقع وزارة الأوقاف المصرية.
- فتاوى اللجنة الدائمة - المجموعة الأولى، احمد بن عبدالرزاق دويش، رياض، رئاسة إدارة البحوث العلمية و الإفتاء، بي تا.